

SO'ZING SHAVQIDIN ERDIM XASTA UMRE...
(Alisher Navoiyning "Qilmading hech" radifli g'azali tahlili)

Ozoda Choriyeva

TerDU, O'zbek filologiyasi fakulteti 4-bosqich talabasi

Tel.: 99 566 75 80

S.Tuliboyev

Ilmiy rahbar

TerDU, O'zbek adabiyotshunosligi kafedrası o'qituvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10028101>

Annotatsiya. Ushbu maqolada Alisher Navoiyning "Qilmading hech" radifli g'azali tahlilga olinadi. G'azalning bahri va rukni aniqlanadi. Taqte'si ishlab chiqiladi. Har bir bayt ustida alohida tahlilga to'xtash orqali A.Navoiyning hammamizga ma'lum bo'lgan aruz ilmidagi yuksak salohiyat, bir so'zni turli ma'no jilvalarida tovlantirish va she'riy san'atlardan ustalik bilan foydalanish mahorati yana bir bor isbot etiladi.

Kalit so'zlar. A.Navoiy, g'azal, tahlil, aruz vazni, she'riy san'atlar, bayt, shakl, mazmun, badiiy mahorat.

THE LIFE OF THE PATIENT...

Abstract. In this article, Alisher Navoi's radiative ghazal "Qilmadin hech" is analyzed. The ghazal's verse and verse are determined. The board will be developed. A. Navoi's high potential in the science of dreams known to all of us, his ability to interpret one word in different meanings and skillfully use poetic arts, is once again proven by analyzing each stanza separately. will be done.

Key words: A. Navoi, ghazal, analysis, aruz weight, poetic arts, verse, form, content, artistic skills.

СЛОВО ТВОЕ ШАВДИН ЭРДИМ БОЛЬНАЯ ЖИЗНЬ...

Аннотация. В данной статье анализируется лучистая газель Алишера Навои «Кылмадин хэч». Определен стих газели и стих. Плата будет развиваться. Известный всем нам высокий потенциал А. Навои в науке о сновидениях, его умение трактовать одно слово в разных значениях и умело пользоваться поэтическими искусствами еще раз доказывается анализом каждой строфы в отдельности.

Ключевые слова: А.Навои, газель, анализ, аруз, поэтическое искусство, стих, форма, содержание, художественное мастерство.

Alisher Navoiy ijodi shunday bebaho xazinaki, u qancha o'rganilsa shuncha yangi qirralarini namoyon qiladi, yangicha ma'no tovlanishlari bilan yana insonlarni hayratga solidi. Bu borada qilinayotgan har bir tadqiqot ishi, ilmiy yondoshuv asrlar mobaynida o'z ahamiyatini saqlab kelayotgan asarlar qiymatini har bir davr egalari uchun maxsus til va tushunarli izohlar orqali anglatish jihatidan ahamiyatlidir.

Biz qisqagina ushbu maqola orqali hazrat Mir Alisher Navoiyning "Qilmading hech" radifli g'azalini sharhlashga jur'at etdik. Yetti baytdan iborat ishqiy mavzuda yozilgan oshiqona ushbu g'azal hazaji musaddasi maqsur (yoki maxzuf) vaznida yozilgan bo'lib, uning taqteasi quyidagicha:

V - - - / V - - - / V - ~ (-) mafoiylun, mafoiylun, mafoiyl (faulun).

Radifi ikki soʻzdan (qilmading hech) iborat boʻlib, sof turkiy tildagi biror faoliyatni amalga oshirish maʼnosini ifodalovchi “qilmoq” va “hech” – boʻlishsizlik olmoshining tub soʻz shaklidan tarkib topgan. Qofiyalari toʻlaligicha arabiy (tarahhum, tabassum, tavahhum, takallum tazallum, tanaʼum va tarannum) kalimalaridan tarkib topgan.

Koʻrub dardim, tarahhum qilmading hech,

Toʻkub ashkim, tabassum qilmading hech.

Birinchi misradagi maʼnosi biroz mavhumroq boʻlib turgan “tarahhum” soʻzi misrada qofiya – asosiy mazmun tashuvchi ohangdosh soʻz sifatida kelib lugʻaviy jihatdan arabcha “rahm qilish”, “gʻamxoʻrlik qilish” degan maʼnolarni anglatadi.

Baytning birinchi misrasini quyidagicha tushunish mumkin. Dardimni koʻrib rahm qilmading. Yana ham oydinlashtirib gʻazalning boshdan-oyoq murojaat shaklida bitilganligini inobatga olsak, oshiq yorga qarata “ishqingda koʻp dard chekdim, uni koʻrib hech menga rahm qilmading” deya zorlanmoqda, nola qilmoqda. Misradan tushunish mumkinki, oshiq yorga kecha oshiq boʻlib bugun figʻon chekayotgani yoʻq. U avvalo dardga toʻlgan, yorning muhabbati yoʻlida azob chekkan. Yordan kelajak birgina iltifotni uzoq muddat sabr ila kutgan, ammo yor oshiq tushib qolgan mushkul ahvolga (dardiga) rahm etmayapti. Bu oʻrinda mumtoz adabiyotimizdagi aksariyat gʻazallardagi anʼanaviy yor obrazi, yaʼni mashuqaning beshafqat, rahm bilmas qiyofasi chizilgan.

Keyingi misrada “ashk” va “tabassum” kabi arabiy kalimalar asosiy mazmun ifodalovchi soʻzlar boʻlib kelgan. Ashk – (arabcha) koʻz yosh maʼnosini ifodalasa hozirgi oʻzbek tilimizda ham keng qoʻllaniluvchi “tabassum” soʻzi arabcha kulmoq, jilmaymoq degan maʼnolarni anglatadi. Bir qarashda mazmunan zid boʻlgan bu soʻzlarni bir misrada qoʻllash orqali shoir oshiqning maʼshuqaga boʻlgan muhabbati darajasini ne chogʻlik yuksak ekanligiga urgʻu bergan hamda yorning oshiqqa nisbatan beparvo va beshavqat timsolini ustalik bilan tasvirlagan.

Ikkinchi misra mazmunini esa quyidagicha tahlil qilish mumkin. “Koʻz yoshlarimni koʻp toʻkdimki, sen hech tabassum qilmading”. Misra mazmuniga qaralsa, uni tushunishda biroz ziddiyatli qarash yuzaga keladi. Lirik qahramon (oshiq) yorga qarata koʻz yosh toʻkmoqdaman, tabassum qil mazmunida zorlanmoqda. Bu oʻrinda bizda koʻz yosh toʻkayotgan insonga qarab qanday qilib tabassum qilish mumkin degan savol uygʻonishi tayin. Navoiy asarlarida kuylanadigan oshiqlik oddiy insonlar tafakkur qoidalariga boʻyunsunmasligi bilan ham bugungi kungacha oʻz ahamiyatini yoʻqotmay kelmoqda. Bu oʻrinda misrani quyidagicha talqin qilish oʻrinlidir. Xuddi avvalgi misrada aytganimizdek bu misra tahlilida ham oldingi yaʼni oshiqni ashk (koʻz yosh) toʻkishigacha boʻlgan davr muhim. Oshiq koʻz yosh toʻkishdan ilgari ham yordan turli yoʻllar bilan bir bora tabassumiga shohid qilishini soʻragan, beparvo maʼshuqadan sado boʻlavermagach u buni koʻz yosh ila soʻragan, ammo oshiqda “koʻz yoshimga rahmi keladi va kuladi” degan oʻy boʻlmagan, shunchaki yordan boʻljak birgina iltifotga mushtoq qalb shuni taqozo qilmoqda. Yurakdagi intiq hislarning intizorligi koʻzlardagi shoshqator durlar orqali namoyon boʻlmoqda. Bu ishq koʻyida oshiq dardga toʻldi, koʻz yosh toʻkdi. Ammo uning bu holati rahm bilmas maʼshuqaga taʼsir oʻtkazmadi. U tabassum qilmadi. Baytda tarse sanʼatining qoʻllanilishi yaʼni ostinma-ustun kelgan soʻzlarning oʻzaro ohangdoshligi baytning umumiy mazmunini yanada kuchaytirib, musiqiylikni taʼminlashga xizmat qilgan.

Firoqing oʻti ichra necha yigʻlab,

Figʻon chekdim, tarahhum qilmading hech.

Lirik qahramon (oshiq) yuqorida o'zining dardga to'lganligi va ko'p ko'z yosh to'kkanligini keyingi baytda ham o'zining mahzun holatiga yanada kuchli urg'u berish orqali o'z kayfiyatidagi tushkunlikni yanada ta'sirliroq aks ettirgan. Ikkinchi baytning birinchi misrasida fikrimizning isboti o'laroq "firoq" kalimasi maydonga kelgan. Arabchada "ayriliq" ma'nosini anglatuvchi bu so'z bayt ta'sirini kuchaytirishga xizmat qilgan. Oshiq uchun firoq (yordan yiroqlik) olov ichida yonmoq bilan barobardir. Misrani quyidagicha tushunish mumkin: "Ayrilig'ing olovi ichida qanchalar yig'layapman" ya'ni sendan ayri yashashdan o't ichida kuyib kulga aylanayotgandek azoblanmoqdaman, deyilgan. Azoblangan insonning yig'lashi esa tabiiy holat. Misradagi "yig'lab" so'zi matladagi "to'kub ashkim" birikmasi bilan sinonim bo'lsa-da bu misrada "firoq olovi ichra" birikmasi baytning ta'sir ko'lamini yanada kuchaytirishi bilan matla'dan farq qiladi. Baytni tasavvuf adabiyoti qoidalariga muvofiq talqin qilish ham mumkin.

Firoq— tariqat ahli nazdida solikni Ilohdan ajratib turuvchi parda, hasrat pardasi ya'ni dunyo ishlari bilan ovvoragarchilik. Shu jihatdan baytni Allohning jamolini ko'rishga intiq solik bandaning dunyo matohlari ichra qilayotgan faryodi, o'z yaratuvchisiga zorli murojaati deyishimiz mumkin.

Matla hamda ikki bayt orasida ham mazmunan, ham shaklan bog'liqlik mavjud. Ikkinchi baytning ikkinchi misrasida ham matla'dagi tarahhum so'zining aynan takroriga duch kelamiz. Mazmundagi farqni esa tahlil davomida aniqlaymiz. Lirik qahramon (oshiq, shoir) dardga to'ldi, ko'z yosh to'kdi. Ayriliq olovi ichra azob chekdi va uning zahriga chidolmagan oshiq oxiri fig'on (nola) chekdi. Ammo yorda rahm yo'q "Nola chekdimki, hech menga rahm qilmading". Misrada firoq, fig'on, ko'z yosh so'zlari tanosub san'atini vujudga keltirgan. Bir uyaga mansub so'zlar o'zaro birikib baytdagi mazmunni tiniqroq ifodalashga xizmat qilgan.

Jahong'a ohu ashkim soldi ashub

Bu to'fondin tavahhum qilmading hech.

Ushbu misralarda oh, ashk so'zlari bizga begona emas. Yuqoridagi ikki baytda ham faollik kasb etgan bu tushunchalarning ma'noviy tasir kuchi bu misrada jahon va ashub so'zlari orqali yana ham kuchaytirilgan. Misra mazmunini to'la tushunishga urinadigan bo'lsak, o'z-o'zidan "ashub" so'zi e'tibormizni tortadi. Bu so'z forschada "g'avg'o", "to'palon", "hayajon", "qo'rquv" degan ma'nolarni ifodalab misrada ham uning aynan shu ma'nolarida talqin qilishimiz mumkin. "Ohim va ko'z yoshim jahonga g'avg'o solmoqda" tarzidagi murojaat baytning birinchi misrasini tashkil qiladi. Ham mazmunan ham shaklan birinchi misraning mazmuniy davomi hisoblangan ikkinchi misrani hahlil qilar ekanmiz Navoiyning so'z qo'llashdagi va nozik tashbehlar o'ylab topishdagi yuksak mahoratiga lol qolmasdan ilojimiz yoq. Misrada "To'fon" so'ziga alohida to'xtalish ayniqsa o'rinlidir. To'fon tushunchasini o'quvchi ko'z o'ngida yaqqol gavdalantirish jihatidan bu o'rinda ahli Musulmonlar uchun tanish bo'lgan "Nuh to'foni" haqidagi afsonalarga to'xtalib o'tish ayni muddao. Afsona haqidagi bosh manbaa Dinimizning bosh kitobi hisoblangan Qur'oni Karim bo'lib Uning Hud surasi 36-37 oyatlarida shunday marhamat qilinadi:

"Nuhga vahiy qilindi: "Qavmingdan hozirgacha imon keltirganlardan boshqa endi hech kim imon keltirmas. Bas, ularning qilayotgan ishlari tufayli tashvish chekmagin! "Ey Nuh, bizning nazoratimiz va buyrug'imiz bilan kema yasagin, menga zolimlar uchun najot so'rab murojaat qilmagin, albatta ular g'arq bo'ladilar" deb maxsus bir kema yasashga buyurdi. To'fonning kuchli suv toshqini ekanligi haqida to'la tasavvurga ega bo'lgan holda tahlilni davom ettirsak, lug'aviy jihatdan kuchli suv toshqini ma'nosini beruvchi bu so'z birinchi misradagi oshub (g'avg'o) so'zi

bilan ma'noviy uyg'unlikni, sinonimlikni hosil qiladi. Birinchi misradagi "ashub", ikkinchi misrada esa "to'fon" ot so'z turkumiga mansub bo'lib oh va ko'z yosh so'zlarining umumiy tashbehi sifatida kelmoqda. Bu go'zal tashbehni quyidagicha sharhlash mumkin:

Lirik qahramon yor ishqida chekkan ohi kuchli shamolga, to'kkan ko'z yoshi esa suv toshqiniga aylanib butun dunyoga g'avgo solmoqda. Sezib turganimizdek mubolag'a sana'ti orqali baytning ma'nosi bo'rtirilgan. Bu esa oshiq muhabbati darajasining yuksakligiga urg'u berib turibdi. Har bir so'zning ma'no jilvalarini chuqur anglagan ijodkor bu oh (shamol) va ko'z yosh (suv toshqini)ni keyingi misrada to'g'ridan to'g'ri to'fon deb nomlamoqda. Birinchi misradagi oshub so'zining "qo'rquv" degan ma'nosi ham bayt tahlilida alohida ahamiyatga ega bo'lib, ikkinchi misradagi "tarahhum" qo'rquv ma'nosini ifodalovchi arabiy kalima bilan sinonimlik hosil qiladi va quyidagich ma'no kasb etadi. Ohim (shamol) va ko'z yoshim (toshqini) jahon ahlini qo'rquvga solmoqda. Ammo sen (yor) bu to'fondan hech qo'rqmayapsan.

Baytdagi turli tilda o'zaro o'xshash mazmun ifodalovchi so'zlarni bir ipga marjon kabi terilgani mahoratli shoir ijodidagi o'ziga xos xususiyatlardan biri bo'lib, bu xususiyat A.Navoiyning arab, fors va turkiy tillarni turli ma'no nozikliklari bilan chuqur o'zlashtirgan yetuk alloma bo'lganligini yana bir bor isbot etadi.

So'zing shavqidin erdim xasta umre,
So'rarg'a bir takallum qilmading hech.

Navbatdagi misralarda shoir oshiqligi sababdan butun umri xastalikda o'tganligini, lekin yor bir marta bo'lsada undan hol so'rmaganligini keltirib o'tadi. Shavq – arabchada "kuchli havas", "intilish", "ishtiyoq" degan ma'nolarni ifodalovchi so'z. Birinchi misradan "bir og'iz so'zingni eshitish orzusida (ishtiyoqida) umrim xasta (bemor) bo'ldi deya xulosa chiqarish mumkin. "Umr" so'zini leksik jihatdan "insonning yashash davri" deb hisoblasak, bu yerda oshiq yorga "shu kungacha yashagan umrim bir og'iz so'zingning ishtiyoqida betoblikda o'tmoqda" tarzida murojaat qilmoqda.

Hammamizga ma'lumki xalqimizda betob odam yo'qlab boriladi ahvoli so'raladi. Keyingi misrada oshiq ana shunga nisbat qilib men betobdan bir bora hol ahvol so'rash uchun takallum qilmading (so'z aytmading) deya o'tli nola chekmoqda. Takallum esa arabchada "so'zlamoq" demakdir.

Musallam ishq, ey ko'nglum, senga kim,
Ko'rib zulmin tazallum qilmading hech .

Beshinchi baytda shoir nido san'atini qo'llash orqali o'z shaxsiyatiga murojaat qiladi. Birinchi misradagi "Musallam" so'zi arabcha bo'lib "inkor yoki qarshilik qilinmay maqullangan", "taslim bo'lish", topshirish" degan ma'nolarni o'zida mujassam etadi. Baytdagi zulm va shikoyat so'zlari orasida bog'liqlik mavjud. Qachonki odamga qilingan zulm haddan oshsa o'sha inson (mazlum) shikoyat qiladi. Ammo oshiqning ishq shu qadar solimki, mashuqaning zulmi haddan oshsada u shikoyat qilmaydi. Shu o'rindan misrani ey ko'nglim, sen ishqqa shu qadar taslim bo'ldingki oshqlik ortidan kelgan zulmlardan bir bora shikoyat qilmading tarzida talqin qilish mumkin.

Muhabbata ahli qismin nevchun, ey charx,
Qilib mehnat, tana'um qilmading hech.

Oltinchi baytda ham nido san'atidan foydalanilganligini ko'rishimiz mumkin faqat endi bu baytda murojaat obyekti ko'ngildan charxga ko'chgan. Birinchi misrada Navoiy ijodidagi

an'anaviy mavzulardan biri taqdiridan norizolik ko'zga tashlanadi va bu kayfiyat "ey" undovi va "nevchun"- nega olmoshining ijodkor zamonidagi shakli orqali juda ochiq bayon etilgan. "Charx" so'zi lug'aviy jihatdan forscha "g'ildirak", "aylanish" degan ma'nolarni ifodalasa, ko'plab g'azallarda ko'chma falak yohud taqdir, tole' degan ma'nolarni ifodalab keladi. Baytda qofiya vazifasini bajarayotgan tana'um so'zi ham misrada mavhumlik kasb etgan va bu so'zning asosiy mazmun tashuvchi ekanligini inobatga olganimiz holda uning mazmunini oydinlashtirish bayt mazmunini anglashdagi asosiy qadam bo'lishini takidlab o'tish joiz. Tana'um boshqa ohangdosh so'zlar qatori arab tilidan olingan bo'lib "noz-u ne'matlar ichida yashash, rohat-farog'atda umr kechirish" demakdir. Yuqoridagi baytlar tahlilida ko'rganimiz azob mashaqqatlar tortgan, ko'z yosh to'kib, oh chekkan oshiq bu holatidan norizo holda falakka, taqdirga murojaat qilmoqda. Ey falak, nima uchun muhabbat ahlining qismatini zahmat va mashaqqat qilib, ularni hech rohatda yashatmading. Bu baytda seziladiki, lirik qahramon ham ana shu muhabbat ahlidan.

Navoiy sari, ey davri muxolif,

Navo savtin tarannum qilmading hech.

Maqtada murojaat endi davri muxolifga ko'chgan. Muxolif – arabcha "teskari", "qarama qarshi" demakdir. Sezib turganingizdek maqtada ham murojaat orqali shikoyat kayfiyati mavjud bo'lib, endi Navoiy davr (dunyo)ning teskariligidan ochiqcha norozilik bildirmoqda. Norizolikning sababi esa quyidagicha: ey teskari davr (nega) navo kuyini Navoiy sari yo'llamading ya'ni shoir aytmoqdaki, "men o'zimga Navoiy deb taxallus tanladim davr (taqdir) esa teskarilik qilib kuyni(navoni) men sari yo'latmading". Bu o'rindagi chiroyli va o'rinli e'tiroz orqali ijodkor shaxsiyatiga xos bo'lgan kamtarlik, ma'naviy kamolot yo'lidan borayotgan bir insonning o'z ahvolidan qoniqmaslik kabi xislatlari ustalik bilan ochib berilgan.

Tahlil davomida Alisher Navoiyning so'zlarni nozik did va yuksak mahorat bilan tanlash va ularni o'z o'rnida qo'llash mahorati ijodkorning naqadar buyuk iste'dod va chuqur egallangan ilm egasi ekanligiga guvoh bo'ldik. Shu o'rinda biz tahlil qilgan g'azal mutafakkir ijodidagi o'rganilishga va tadqiq etilishga muhtoj minglab bebaho gavharlardan birginasi, xolos. Bugungi kunda jamiyatimiz ma'naviyati ana shundan bebaho javharlarga ehtiyojmand ekanligi ham ayni haqiqat.

Tahlil davomida g'azalda qo'llanilgan so'zlarning etimologik shuningdek o'sha davrdagi va Navoiy talqinidagi leksik ma'nolari haqida imkon qadar fikr yuritildi. Bu so'zlar yordamida g'azalning shakliy va mazmuniy qurilishi ko'rib chiqildi. Tushunilishi biroz qiyinroq, Navoiy ta'biri bilan aytganda bugungi o'quvchining aql teshasi o'tmaydigan ba'zi so'zlar alohida o'rganiladi va ularning o'zni bugungi kunda tilimizda ana shu so'z ma'nosini beruvchi ekvivalenti bilan o'rnini almashtirish orqali bayt mazmunini oydinlashtirishga harakat qilindi. Buni esa Navoiy tilini xalq tiliga yaqinlashtirish orqali, shoir kechinmalarini ko'pchilik uchun tushunarli talqinini yaratish jihatidan ahamiyatli deb o'ylaymiz. Zero milliy madaniyatimizning eng qimmatbaho javhari hisoblangan Navoiy asarlari xususan oliy ta'lim muassasalari talabalari, ayniqsa, mazkur sohaning ertangi mutaxassislari tomonidan ham o'rganilishga, tushunilishga muhtojdir.

Tahlil jarayonida g'azalda qo'llanilgan har bir so'zning aruz ilmi talablariga to'la rioya qilingan holda o'zaro birlashishi, ohangdosh so'zlarning mahorat bilan tanlanib ustalik bilan qo'llanilishi orqali Alisher Navoiyning na qadar yuksak badiiy mahurat sohibi ekanligiga yana bir bor iqrar bo'lamiz.

REFERENCES

1. "Navoiy asarlari lug'ati" G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, Toshkent-1972;
2. "Tasavvuf" Najmiddin Komilov "Movarounnahr" – "O'zbekiston", Toshkent – 2009;
3. "O'zbek tilining etimologik lug'ati". Sh. Rahmatullayev "Universitet" Toshkent – 2000;
4. "Hozirgi o'zbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati" A.Hojiyev, A.Nurmanov va boshqalar. "Sharq" nashriyot –matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. Toshkent - 2001.
5. "Payg'ambarlar tarixi Islomiyat tarixidir" (Qur'oni Karimda payg'ambarlar siymosi)1-kitob "Movarounnahr" Toshkent -2005
6. "Ўзбек тилининг изоҳли луғати". "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти 5-жилдлик. Тошкент- 2007.

MODERN SCIENCE
& RESEARCH